Живорад Јевтић
историчар
Ваљево

ПОПИС ВОДЕНИЦА ПОТОЧАРА У ВАЉЕВСКОМ СРЕЗУ, 1948. ГОДИНЕ

Мељава житарица и производња брашна за људску и сточну исхрану у воденицама поточарама, има веома дугу традицију. Ова грана привредне делатности зачетник је савремене модерне млинске индустрије и потиче још из раног средњег века, управо од почетка 7. века нове ере. У том времену у „Европи се користе воденични точкови за покретање млинова“.[1]

Воденице поточаре су истовремено и објекти старе народне архитектуре, па тако, осим привредника, оне завређују велику пажњу и етнолога, туризмолога, топографа и других заинтересованих како за ову област традиционалног привређивања, тако и због тога што у већ знатној мери припадају прошлости.

Пошто су представљала велико богатство, ова постројења вековима су била власништво само владаоца, властеле и цркве.[2]

Током Првог и после Другог српског устанка оне прелазе у руке народних старешина и кнеза Милоша. Потом воденице наслеђују њихови потомци, а као власници појављују се, највише имућнији сељаци, трговци и чиновници. Они купују, продају, ортаче се што је знало да буде предмет судског спора и од по неколико година. Било је купопродаја и на јавним лицитацијама.

После стицања ограничене независности Србије 1815. године, по одобрењу кнеза Милоша, удружени имућнији сељаци, па и читава села граде воденице поточаре. Оне, подигнуте од једног или неколико сеља-

1 Велика енциклопедија историје, ИТМ „Змај“, Нови Сад, 2004, стр. 143; С. Мишић: *Унутрашње воде и њихово коришћење у средњовековној Србији*, Београд, 1992.

2 Драшковић, Рад. М.: *Ваљевске воденице*, Ваљево, 1959.

ка, каснијом деобом задружних породица, постају ортачке, сувласничке, поредовничке. Веома мало је било власничких воденица. Поредовништво у неким воденицама било је тако бројно да је у једној воденици у селу Дружетићу (тада у НО среза ваљевског), 1948. године, било 60 предводника.[3]

Није сувишно поменути да су о воденицама у ваљевском крају писали и други. Детаљно истраживање о воденицама на водотоцима планине Повлен урадио је Томислав Ђурић. Он је описао 11 воденица поточара на реци Забави. Према његовим истраживањима, на Повленској Реци било је преко 20 воденица. Једна од њих подигнута је 1928. године, обнављана 1968. и 1988. године, али више не ради.[4]

Као допуна могу да послуже подаци које је у свом раду изложио Милорад Васовић, да је у засеоку Арсићи села Вујиноваче, 1992. године, радило 7 воденица поточара.[5]

О пропадању и нестајању воденица поточара у Тамнави пише и Зоран Јоксимовић. Наглашава да у селу Брезовици, још много пре 1991, није било више ниједне воденице поточаре. Остала су само воденичишта (места где су биле воденице), са траговима брана, јазова... све зарасло у коров, шибље и већ увелико одрасло дрвеће. Путање и путеви као да никад нису постојали.[6]

Овакве слике и прилике захватиле су цео ваљевски крај, са врло ретким и часним изузецима. Те воденице поточаре су још у својој функцији. Воденичари и помељари одржавају своје старе народне обичаје у мељави и у слободном времену.

У најкраћем, историјат воденица поточара може се приказати кроз кратку прошлост најстарије воденице у Ваљеву – Иловачића воденице.

По писању Р. М. Драшковића, најстарија воденица у Ваљеву је она што је претворена у стан у коме су становали потомци Дабића, пореклом из гологлавског засеока Јаутине. Воденица је за време Турака припадала Абдурахман аги.

Занимљива је и прошлост Иловачића воденице поточаре која је била на колубарском јазу у Тешњару, одмах по преласку моста код „Јадра“. Изнад ове воденице, на истом јазу, Р. Драшковић пише, била је

3 МИАВ, фонд: Скупштина среза Ваљево – Ваљево (1944-1967), Списак воденица поточара НО среза ваљевског, дел. бр. 15485, од 18. децембра 1948, кут. инв. бр. 183.

4 Томислав Ђурић: *Воденице на реци Забави* у: „Колубара“, Велики народни календар за просту 2002, ИП „Колубара“, Ваљево, 2003, стр. 178-187.

5 Милорад Васовић: *Подрињско-ваљевске планине*, издавачи: Агенција Ваљевац, Ваљевска гимназија, Истраживачка станица Петница, Ваљево, 2004, стр. 436

6 Зоран Јоксимовић: *Воденице на Тамнави* у: „Колубара“, Велики народни календар за просту 1991, ИП „Колубара“, Ваљево, 1992, стр. 74-77

још једна воденица. Обе воденице биле су власништво Јеврема Обреновића, брата кнеза Милоша. Касније, кнез Милош је ове воденице са Јевремовим двором дао на уживање Јакову Ненадовићу. После Јаковљеве смрти, 1836. године, по налогу Јевремовом, обе воденице је преузео Суд округа ваљевског и издао под закуп. Јеврем је, 1840. године воденице продао Јоци Араповићу, ваљевском трговцу. Јоца се, затим уортачио са Јеремијом Карамарковићем. Када је ортаклук растурен, 1849. године, Јоца је добио горњу, а жена Јеремијина доњу, будућу Иловачића воденицу. Јоца је је своју горњу воденицу касније продао Стевану Петковићу, чији је син на њеном месту подигао велики модерни млин на парни погон. Савка, жена Јеремијина, своју воденицу је дала Милошу Настићу, као мираз уз ћерку, а овај је воденицу продао Николи Илићу – Иловачићу. Воденица је имала четири витла.[7] Млин је данас у саставу Млинско-пекарског акционарског друштва „Вапек“.

Иловачића воденица дуго времена није радила, била је препуштена ћудима природе и полако је пропадала. Јаз је са обе стране воденице био потпуно засут, а она је штрчала из земље, тако да неупућени нису ни знали шта представља и чему служи објекат. Најзад, после много година у таквом стању, ова воденица је уз много додатог грађевинског материјала, премештена и постављена на градачки јаз изнад Тадића млина у Градцу. На велико задовољство помељара и многих других радозналих посетилаца воденица је оспособљена за мељаву и ради и данас.

Све до краја 19. века, дакле, пуних 12. векова, воденице поточаре биле су једини произвођачи брашна за људску и сточну исхрану. Крајем 19. и почетком 20. века, а нарочито између два светска рата, граде се модерни млинови на парни, а затим и електрични погон, са знатно већом продуктивношћу, квалитетнијом мељавом, чак и по жељи помељара, и мељавом на сејано брашно, односно издвајањем мекиња од брашна. Употреба воде је минимална. У Ваљеву су били, надалеко познати, Петковића, Тадића и Унковића млин. Ерића воденицу и воденицу Пољопривредне школе покретала је механичка снага воде из колубарског јаза. Млинова је било, а и у овом времену их има, у Бранковини, Бабиној Луци, Бањанима и другим већим селима ваљевског краја. Ови млинови су, из деценије у деценију, све више угрожавали рад воденица поточара, а то је, управо, представљало велики напредак у развоју млинске индустрије код нас.

Међутим, млинска индустрија у целини и на подручју ваљевског краја се споро развијала. Зато су воденице поточаре, дуги низ година

7 Драшковић, Рад. М, н. д.

после Другог светског рата имале главну улогу у производњи брашна, посебно у брдско-планинском пределу Подгорине и Колубаре.

*

Ослобођењем наше земље, успостављањем и учвршћивањем нове власти, из основа се мења друштвено-политички систем, а с тим у вези врше се врло често административно-територијалне промене у новој држави. Прво су укинуте општине, а затим спроведено реорганизовање, прегруписавање, укидање, издвајање и спајање раније формираних месних народних одбора (у даљем тексту: МНО) као локалних органа државне власти на свом подручју. И у Народном одбору среза ваљевског (у даљем тексту: НО среза ваљевског) вршене промене назива, премештања седишта и друго. Само током 1947. године извршене су три административно-територијалне промене у земљи. Свакако најзначајнији је Закон, од 18. априла 1947, када су укинути окрузи а остали су срезови, градови, градски реони и подручја МНО-а.[8]

Ово истичемо зато што су укидањем неких и формирањем нових срезова и МНО-а у НО среза ваљевског, за чију територију дајемо попис воденица поточара, припадала и нека села која му никада пре нису припадала. Поменутим законом којим су укинути окрузи, у бившем Ваљевском округу укинути су срезови: Колубарски са седиштем у Мионици и Качерски са седиштем у Белановици. Од ових срезова формирани су нови: Колубарски са седиштем у Лазаревцу и Љишки са седиштем у Љигу. Већи број села, сада бившег Колубарског среза, припојен је НО среза ваљевског, са седиштем у Ваљеву. Подручје града Ваљева није ушло у састав среза већ је било посебна административно-територијална јединица издељена на пет градских реона. Тако је, осим осталих сеоских одбора (МНО), био формиран Народни одбор града Ваљева.

Овим и другим административно-територијалним променама, није био крај. Средином 1948. године (само неколико месеци пре званичног пописа воденица поточара) донета је одлука о издвајању МНО Таор са Мравињцима (које су припадале МНО Лесковице) из Црногорског среза (Косјерић) и припајању НО среза ваљевског. Исто, МНО Доњи Мушић (са селима Вртиглав, Доњи Мушић, Маљевић и Наномир) издваја се из Љишког среза (али без Великог Маришта које је припојено МНО Горњи Мушић) и припаја НО среза ваљевског. Такође, НО среза

8 Јевтић, Живорад, *Административно-територијалне промене у ваљевском крају (1944-1955)*, Гласник МИАВ, бр. 23/1988, стр. 55-65. Извор: Службени гласник НР Србије бр. 17, 27, 30, 42 из 1947. године, и бр. 2/1948.

ваљевског припали су и МНО Брежђе, МНО Осеченица, МНО Рајковић и још неки месни одбори који су припадали бившем Колубарском срезу са седиштем у Мионици.

*

Воденице поточаре у равничарском делу НО среза ваљевског имале су толико воде да су могле да покрећу по неколико витлова и раде преко целе године. Многе воденице у брдско-планинском подручју изграђене су на малим и по месецима неуједначеним протицајима, великим месечним амплитудама водостаја и неравномерном специфичном отицају падавина у сливовима тих водотокова. Наведени елементи су, управо, директна последица висине отицаја и коефицијента отицаја воде која се користи за покретање витлова воденица поточара.

Нове власти, имајући у виду стратешки значај воденица поточара за становништво земље, имале су повластице за искоришћавање водних снага и воденице стављају под управу Комитета за водопривреду Владе НРС, касније Главну управу вода – Хидротехнички одељак са седиштем у Сремској Митровици, коме су припадале и воденице поточаре са територије НО среза ваљевског.

Један од веома важних послова ових институција, по оснивању, био је попис воденица поточара, а циљ је био нешто друго – ревизија дозвола за рад власника, сувласника и поредовника воденица. Дозволе за рад добијали су само они, постојећи и будући корисници, који су испуњавали одређене услове. Уједно, на овај начин ограничена је и градња нових воденица, како би се подстакао развој савремене млинске индустрије у државном сектору.

Да би поменути Комитет за водопривреду извршио ревизију дозвола за рад, актом бр. 9697, од 7. октобра 1948. године, наредио Хидротехничком одељку да пошаље распис свим срезовима у НР Србији. Четири дана касније, НО среза ваљевског добио је распис – наредбу бр. 1837/1948, којим се тражи да достави податке о воденицама поточарама на свом подручју, у виду списка, по следећем:

1. Име сопственика воденице поточаре. Ако воденица има више власника, навести и то.

2. На којем водотоку се налази воденица?

3. Да ли воденица, с обзиром на количину воде може радити стално, а ако не може, колико по прилици месеци ради у години?

4. Колико каменова (жрвњева[9]) има воденица?

9 Уместо каменова (жрвњева) у тексту је писано „витлови“, јер их је, већина МНО-а тако називала (прим. аутора)

5. Колики је просечни капацитет воденице за 24 сата (за време великих и малих вода)?

6. Да ли воденица има концесију, од које установе и од које године?

7. Да ли воденица има сталну или покретну брану која се отвара за време велике воде и од каквог је материјала (бетона, камена, дрвета). Је ли корито потока испод бране довољно осигурано од подлокавања?

8. Да ли услед постојања воденице настају штете плављењем околног земљишта и друго, што је чест случај у равничарским крајевима, и колика је по прилици штета?

9. Да ли брана у брдским пределима доноси користи услед задржавања наноса и смањења брзине воде у водотоку?

10. Да ли по мишљењу НО среза потребно даље постојање воденица и којих?

По прикупљању ових података и са својим мишљењем, НО среза ваљевског био је у обавези да Хидролошком одељку достави списак до 1. новембра 1948. године. Поступајући по наређењу ове институције, Извршни одбор НО среза ваљевског доставио је списак воденица поточара, актом бр. 15485, од 13. новембра 1948. године. Општи подаци нису били потпуни, па је Хидролошки одељак тражио допуну, и нове допуњене податке НО среза ваљевског послао је 18. децембра исте године, позивајући се на исти деловодни број.[10]

На територији НО среза ваљевског, биле су следеће воденице:

У **МНО Брезовице**, селу на северним падинама Повлена, у време пописа, на Повленској и Стубичкој Реци радило је укупно 12 воденица. Радиле су по 5, 6, 8 и 12 месеци годишње, а имале су по једно или два витла, укупно 15 витлова. Воденице на Повленској Реци немају бране и не причињавају штету. Брана на Стубичкој Реци доноси користи за земљу. МНО Брезовице је мишљења „да воденице треба да остану“.

У **МНО Бранковини** биле су две воденице поточаре и једна на парни погон. Воденице поточаре биле су на реци Рабас. Оне су радиле два месеца у години. Имале су укупно четири витла, а парни млин два камена. Воденице поточаре биле су без брана. „Потребне су, да остану“.

МНО Бабина Лука је село кроз које такође протиче река Рабас. Имало је четири воденице поточаре са 12 витлова и непокретним бранама. радиле су само три месеца у години. Пошто нису плавиле, препорука МНО-а била је да остану.

МНО Бачевци – на реци Букови било је 10 воденица поточара са укупно 15 витлова. Радиле су 3-4 месеца годишње. Потребне су сељацима.

10 МИАВ, фонд: Скупштина среза Ваљево – Ваљево (1944-1967), Списак воденица поточара НО среза ваљевског, дел. бр. 15485, од 18. децембра 1948, кут. инв. бр. 183.

МНО Буковац – на реци Крчмарици имао је укупно 10 воденица поточара, а на Мратишићској Реци четири воденице поточаре. Све воденице имале су по једно витло, укупно 14 витлова. Од ових, четири воденице имале су сталну брану, а 10 их није имало. Воденице нису радиле стално, већ по 8 месеци, изузев четири које су радиле по три месеца. Све воденице су биле поредовничке.

У **МНО Брежђе** било је укупно 15 воденица поточара са 17 витлова. Бране су им биле привремене прављене од камена. Оволики број воденица на територији МНО Брежђе постојао је захваљујући трима рекама: Паклешници, Рибници и Манастирици. Овај МНО имао је и два мања водотока: Дубоки Поток и Краваричку Речицу. Пошто су то планински водотоци, са брзим током и великим падом, мештани су максимално искористили механичку снагу ових вода.

У **МНО Гола Глава** било је 8 воденица поточара и то: на реци Убу – две, потоку Убићу – две, Јошевици – три, на потоку Јаутиници – једна. Ове воденице су радиле 2-3 месеца, а неке само један месец годишње. Било их је које су радиле са једним до два витла. Укупно је радило 12 витлова. У овом селу воденице са сталном браном не праве штету, па треба да остану.

У **МНО Горња Буковица** имао је 12 воденица поточара на четири водотока. На Медовици је било 8, Рекавици две, Ковачици једна и на Лазарици једна воденица. Воденице су радиле један до два месеца у години. Имале су укупно 14 витлова. Мишљење одбора је да све остану.

У **МНО Дегурићу** била је само једна воденица, власништво Душана Филиповића. Била је вероватно на Градцу. Имала је четири витла и сталну брану. Није плавила, па треба да остане.

МНО Доња Грабовица, са селима Доња Грабовица, Јасеница и Горић, имао је једну воденицу на Колубари са 6 витлова. Њени сопственици били су: Ивановићи из Горића, Пушићи, Јевтићи и Крстивојевићи – сви из Забрдице. Воденица је радила стално и „треба да остане“.

МНО Дружетић имао је 6 воденица поточара и све су биле на реци Убу. Имале су укупно 10 витлова. Једна, што је мало необично, имала је 60 поредовника.

У **МНО Доњи Мушић** на реци Топлици било је четири воденице поточаре са 8 витлова. Радиле су редовно. Нису имале концесије. Све бране су биле од дрвета и покретне. Не праве никакву штету. МНО је мишљења да треба све да остану. Биле су поредовничке и власничке.

МНО Ђурђевац имао је три воденице поточаре.

МНО Драчић имао је три воденице поточаре. Једна је била заједничка за села Ковачице и Бранговић, са два витла, на реци Градац и ради стално. За 24 сата просечно самеље 300 кг жита. Има сталну брану. Друга во-

деница власништво је Дамњановић Остоје. Она је на потоку и има једно витло. Трећа воденица припадала је Голубовић Спасоју. И она је на потоку. МНО Драчић сматра да све воденице треба да остану и да раде.

МНО Златарић на реци Обници имао је три воденице поточаре са 6 витлова и сталним дрвеним бранама. Све су биле потребне пољопривредницима.

МНО Јабланица на реци Јабланици, имао је две воденице за села Пакље и Балиновић, са укупно четири витла. Бране су биле дрвене и сталне. Препорука је одбора да све остану.

МНО Јовања имао је 5 воденица поточара и то на реци Јабланици четири и Обници једну, са укупно 15 витлова. Пошто нема штете, потребне су.

МНО Кључ располагао је са три воденице поточаре у којима је било укупно 5 витлова. У години, две су радиле по 10 месеци и за 24 сата могле да самељу 400 кг брашна, а једна 6 месеци која је млела упола мање. Бране су од земље и камена. Потребне су и треба да остану.

МНО Котешица на рекама Рабасу и Јошевици имао је укупно 6 воденица са 12 витлова. Бране су биле сталне и нису плавиле.

МНО Лелић имао је 10 воденица поточара на реци Градцу. Воденице су биле сеоске, за Лелићане и Лесковчане. Све су имале по три витла. Подигнуте су пре 100 година. Одбор је мишљења да остану.

МНО Лозница имао је три воденице поточаре на реци Колубари, са укупно 15 витлова. Воденице су имале по 30 до 40 сувласника у селима Веселиновац и Лозница. Због брана, Колубара плави по неколико стотина хектара најплодније земље.

МНО Лесковице имао је у свом саставу: села Горње Лесковице и Богатић и засеок Градац. Њихове три воденице, са 6 витлова, имале су сталне дрвене бране. Потребне су.

МНО Лукавац имао је укупно три воденице поточаре и то на Колубари две, а на Рабасу једну, са укупно 10 витлова. Бране су биле сталне и од дрвета. Воденице на Колубари су радиле стално, а воденица на Рабасу само 5 месеци годишње. МНО је био мишљења да она воденица на Рабасу није потребна.

МНО Миоица (село), на рекама Рибници и Лепеници, имао је 23 воденице поточаре, највише у тадашњем НО среза ваљевског. Воденице су имале укупно 40 витлова, сталне бране од камена, дрвета и бетона. Да раде све.

У **МНО Маркова Црква** било је 8 воденица поточара, а њих су користили мештани села: Вировац, Маркова Црква, Словац и Ратковац. Једна воденица се налазила на Колубари, а 7 на Топлици. Она на Колубари

је имала 8 витлова, а све остале 15, што укупно износи 23 витла. Све воденице су ортачке – од 2 до 53 ортака у једној воденици. Да остану све.

МНО Пауне, са селима Белошевац и Мрчић, имао је укупно 6 воденица поточара. На Бањи, у селу Мрчић, биле су три воденице и то на Липници две, а на Лепеници једна. Једна воденица је плавила, сопственик неће да ради, а један је у Београду.

МНО Попучке, са две воденице поточаре и укупно 5 витлова, задовољавао је потребе села Попучке, Забрдица и околних села, према потреби. Једна је била поредовничка, сељака Попучанаца, а друга ортачка (Јаковљевића и других из Попучака и Забрдице). Бране су сталне, дрвене. Радиле су преко целе године. Да остану.

МНО Пећута на свом подручју располагао је са укупно 19 воденица поточара и био на трећем месту, по броју воденица, у ондашњем НО среза ваљевског. Само на реци Јабланици било је 14 воденица, а њена притока (није наведено име) имала је 5 воденица. Имале су укупно 19 витлова, што значи да су све имале само по једно витло. Воденице су радиле од 4 до 6 месеци годишње. Пошто не праве штету, потребне су.

МНО Причевић, на двема рекама Обници и Каменици, имао је укупно 17 воденица поточара. На реци Обници било је 16, а на Каменици једна. Укупно су имале 36 витла. воденице су биле доста старе, само су две прављене после Првог светског рата (1921. и 1923. године). Осим мељаве, воденице доста користе и успоравају брзину воде у водотоку. Потребне су, треба да остану.

МНО Петница имао је 11 воденица. Оне су биле на речици Бања, њих 7 са 14 витлова, а на „Реци“ 4 воденице са 4 витла, укупно 18 витлова. Све воденице су поредовничке, односно појединих фамилија. Поредовништво над воденицама имали су: из Петнице (1), Клинаца (1), Белошевца (4), Пауна (1) и Жабара (4) воденице. Од свих воденица да раде паунска и петничка, а остале да се затворе јер ће се, у децембру 1948. године, пустити у рад електрични млин у Петници.

МНО Осеченица има на реци Манастирици 8 воденица поточара са по једним витлом, укупно 8 витлова. Воденице су имале сталне бране од дрвета и камена. Радиле су преко целе године. По мишљењу овог одбора, треба све да раде.

МНО Рајковић имао је 7 воденица поточара. Све су биле на реци Лепеници. Мишљење одбора је да све остану.

МНО Седлари на реци Јабланици, имао је четири воденице поточаре, са укупно 10 витлова и треба да остану.

МНО Ставе био је на другом месту по броју воденица поточара у НО среза ваљевског 1948. године. Имао је 22 воденице са укупно 29 ви-

тлова. На реци Обници било је 7, а на потоцима (безименим) 15 воденица. Све воденице су имале сталне бране. Како је констатовао овај одбор, штете има и нема код 14 воденица. Остале воденице не требају.

МНО Стубо имао је 8 воденица поточара. Све су на реци Јабланици. Имају укупно 12 витлова. Три воденице припадају мештанима села Стубо. Све су радиле стално, па и на суши. Нема поплава. Потребне су.[11]

На крају овог списка истичемо да за два МНО, који су припадали НО среза ваљевског, нису доставили податке: МНО Дивци и МНО Таор. Поједини МНО одговорили су по распису да немају воденице поточаре : МНО Рађево Село, МНО Горња Грабовица, МНО Мионица (варошица) и МНО Забрдица.

НО среза ваљевског имао је укупно 41 МНО и по својој територији био је међу највећима у НР Србији. Захваљујући повољним хидролошким условима имао је велики број воденица поточара – 265 и један млин са два камена на парни погон у Бранковини. Воденице су имале 441 витло, тако да су за 24 сата непрестаног рада могле да самељу укупно око 1.764 мц, или скоро 11 вагона жита, ако би капацитет једног витла био око 400 кг током дана и ноћи.

Овај први попис воденица поточара после Другог светског рата сматрамо најважнијим и најпотпунијим јер се, од тог времена па до 60-тих година 20. века, изградило врло мало воденица поточара. То је период када се нагло напушта мељава у њима, па и њихова градња. Воденица поточара највише је било, а и данас их само тамо има, у брдско-планинском делу ваљевског краја. Попис има значај за истраживаче историје воденичарства, као и за истраживаче о водама ваљевског краја.[12]

Главни разлог нестајања воденица поточара лежи у развоју млинске индустрије. Савремена млинска индустрија, скоро у потпуности, задовољава потребе становништва. Осим тога, већина сточарских и живинарских фарми имају своје млинове, а за мању потрошњу, у сеоским домаћинствима, служе прекрупачи.

Воденице поточаре, као објекте привреде и старе народне архитектуре, требало би заштитити.

11 Исто

12 Истраживања о водама ваљевског краја покренуо је месечник „Ревија Колубара“ ИП „Колубара“ у Ваљеву. Већ је објављено неколико вредних написа, а овај списак, из којег се види на којим водотоковима су грађене воденице, може да послужи као допуна. (прим. аутора)